

JANA VÍTEČKOVÁ

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

Výzkum časových rozpočtů jako nástroj sociální analýzy

Technika časových rozpočtů jako nástroj sociální analýzy byla vyvinuta na půdě socialistického společenského zřízení na základě potřeb plánovacích a řídicích orgánů v SSSR. Již v prosinci 1922 zahájil Ústřední statistický úřad SSSR pod vedením S. G. Strumilina sérii výzkumů časových rozpočtů rodin dělníků, zaměstnanců a kolchozníků, které ve spojení s údaji o struktuře peněžních příjmů a vydání zachycovaly důsledky hlubokých revolučních přeměn sovětské společnosti v prvních letech socialistické výstavby a poskytovaly cenné údaje pro řešení řady praktických úkolů plánovitěho řízení národního hospodářství [Strumilin 1957 : 209]. V průběhu dvacátých a třicátých let byla technika výzkumu časových rozpočtů v SSSR opakovaně využívána a dále propracovávána. Nová fáze intenzivního zájmu sovětských ekonomů, statistiků a sociologů o problémy „bjudžetov vremeni“ začala ve druhé polovině padesátých let a jen v letech 1958 až 1965 bylo získáno a analyzováno asi 150 000 denních časových záznamů. V současné době se studiem časových rozpočtů zabývá v Sovětském svazu mnoho vědeckovýzkumných institucí s velmi obsáhlou publikační činností, přinášející řadu cen-

ných tvůrčích podnětů pro rozvoj a zefektivnění techniky samé i společenského využití jejích výsledků.¹ Podobná situace je i v řadě dalších socialistických zemí, zejména v Polsku, Maďarsku, NDR a Bulharsku, kde jsou časové rozpočty obyvatelstva jedním ze základních informačních zdrojů ve výzkumech využití volného času, formování socialistické osobnosti a socialistického způsobu života.²

Do metodologie buržoazní sociologie byla tato technika přenesena ve třicátých letech P. Sorokinem a podobně jako jiné techniky sběru a analýzy sociálních informací, jejichž vznik spadá do období mezi dvěma válkami, dočkala se masového rozšíření až po roce 1945, mimo jiné také zásluhou zdokonalování třídící a výpočetní techniky, jejíž aplikace je vzhledem k velkému informačnímu obsahu časových rozpočtů nutnou podmínkou jejich efektivního zpracování.³

V československé výzkumné praxi byla v šedesátých letech technika časových rozpočtů použita opakovaně ve dvou celostátních šetřeních o využití času, uskutečněných ústředními statistickými orgány v letech 1960–1961 a 1967, dále v řadě specifických dílčích výzkumů a zejména pak

¹ Významným přínosem „sovětské školy“ je především její orientace na řešení aktuálních sociálních a ekonomických problémů (projevuje se např. ve značném důrazu na výzkum využití pracovní doby), stejně tak jako podnětné teoreticko-metodologické úvahy, které vycházejí z marxisticko-leninského pojetí vývoje společnosti a vymezují místo techniky v poznávacím aparátu společenských věd, zabývají se klasifikačními schématy lidských činností a zasazují problematiku časového popisu činností do kontextu výzkumu utváření socialistické osobnosti a socialistického způsobu života. Rady úspěchů bylo dosaženo i rozpracováním kvantifikačních postupů směřujících k intenzivnějšímu využití informací obsažených v časových rozpočtech.

² Ve většině socialistických zemí jsou časové rozpočty považovány za nedílnou součást sociálních indikátorů sledovaných pravidelně statistickými orgány. V Maďarsku byl např. již v roce 1963 poprvé zkoumán časový rozpočet v rámci mikrocenzu u 12 000 osob [Szalai 1968b : 247]. V Bulharsku uskutečnil Ústřední statistický úřad

v letech 1970/1971 celoroční reprezentativní výzkum časových rozpočtů bulharské populace starší 6 let, v němž bylo získáno asi 17 000 denních záznamů [Bjudžet 1973]. Podobná situace je i v ostatních socialistických zemích.

³ V letech 1960–1961 uskutečnil jeden japonský výzkumný ústav rozhlasu a televize šetření, obsahující 170 000 denních záznamů [Szalai 1968b : 246]. V polovině šedesátých let byl pod vedením A. Szalaje a pod patronací UNESCO uskutečněn první mezinárodní srovnávací výzkum časových rozpočtů, jehož se zúčastnilo 12 zemí včetně ČSSR a v němž bylo jednotnou metodikou zpracováno celkem 30 000 denních záznamů [The Use 1972]. Přes výhrady k některým teoretickým a ideologickým deformacím obsaženým ve výzkumném schématu a projevujícím se v neadekvátní interpretaci části výsledků některými autory publikovaného závěrečného sborníku [Filipec, Filipcová 1974], znamená tento výzkum nepochybně další krok vpřed směrem ke zjemňování, intenzifikaci a standardizaci této techniky.

v rámci komplexního sociologického výzkumu města Ostravy v roce 1968 [Filipcová B. a kol. 1970]; na rozhraní šedesátých a sedmdesátých let byly zkoumány časové rozpočty slovenské populace.⁴ Problémem však je, že československé výzkumy časových rozpočtů se často obtížně vyrovnávaly s řadou metodologických problémů i s technickými otázkami strojového zpracování a dosáhly většinou jen elementární úrovně interpretace a prezentace výsledků.⁵ Svůj podíl na tom má nepochybně i to, že technice časových rozpočtů nevěnovala dostatečnou pozornost ani sociologická metodologická literatura. Pokus o shrnutí některých poznatků může být proto jen dílčím krokem na cestě ke zvýšení informovanosti o poznávacích možnostech i mezích techniky výzkumu časových rozpočtů, k hlubšímu ovládnutí této techniky a jejímu účelnému širšímu využívání ve výzkumné praxi.

Předmět zájmu — lidská činnost v čase

Technika časových rozpočtů zaznamenává a analyzuje každodenní činnost lidí pomocí výchozí nezávisle proměnné — času. A právě toto propojení činnosti a času vymezuje její specifické místo a význam v sociální analýze. Uvědomělá a cílevědomá lidská aktivita, která je zdrojem všech materiálních i duchovních hodnot společnosti a nástrojem její reprodukce i vývojové dynamiky, je ústředním předmětem, osou zájmu všech společenských věd, sledujících podmínky, průběh i výsledky různých činností jednotlivců, skupin, tříd i velkých společenských seskupení z nejrozličnějších hledisek. V této mnohotvárné paletě přístupů je specifické místo techniky časových rozpočtů určeno zaměřením na činnost v jejich vazbě na konkrétního individuálního nositele, v konkrétní časové a situační určenosti, ve vzájemné návaznosti a komplexnosti odpovídající analyzovanému časovému intervalu.

Sociálně historickým předpokladem vzniku a rozšíření této techniky poznání so-

ciální skutečnosti je relativně vysoký stupeň časové organizace lidského života a jistá standardizace vzorců rozložení činností v čase. Význam času jako organizujícího a koordinujícího činitele vzrůstal s rozvojem dělby práce a složitosti sociálních kontaktů, zejména pak s definitivním odtržením místa pracoviště od místa bydliště, jež s sebou přinesl raný kapitalismus. Sféra práce, pracovního režimu, intenzity využití pracovní doby byla také po dlouhou dobu hlavní sférou života podléhající časové kontrole.

Teprve první socialistická společnost, pro niž pracující není pouhou pracovní silou, ale hodnotou „o sobě“, se ve snaze najít a uvolnit časové rezervy pro obohacení činností a rozvoj lidské osobnosti, začala zabývat časovými aspekty celého komplexu lidského života. Předmětem zájmu se postupně staly různé otázky pracovní a mimopracovní doby, vývoje ve sféře domácích prací, otázky rozvoje dopravy, služeb a jejich důsledků pro každodenní činnost lidí a zejména pak otázky rozšiřování a účelnějšího využívání volného času.

Právě v socialistických zemích, v podmínkách plánovitého a cílevědomého celospolečenského řízení jsou také vytvořeny nejprůběhovější předpoklady pro využití poznávacího přínosu časového popisu činnosti. Realizace cílů socialistické společnosti při tvorbě podmínek pro všestranný rozvoj osobnosti, uspokojování a utváření jejich potřeb a zájmů, upevňování prvků socialistického způsobu života se nemůže obejít bez znalosti reálného stavu a vývoje způsobu života. Pohled optikou každodenních činností lidí, tak jak ho přinášejí výzkumy časových rozpočtů, představuje sice jen jednu rovinu životního způsobu společnosti, tříd, vrstev a sociálních skupin, zato však rovinu velmi významnou, protože je reálným, konkrétním výsledkem konfrontace objektivních společenských a individuálních životních podmínek i vlastností osobnosti, kulturních tradic, mechanismů sociální kontroly aj.

⁴ Z provedených výzkumů vzpomeňme alespoň výzkum K. Rychtaříka v armádě [Rychtařík 1968], výzkum v Olomouci uskutečněný v rámci mezinárodního komparativního výzkumu v roce 1965 [The Use 1972]. Výzkumy na Slovensku organizoval Výzkumný ústav kultúry a verejnej mienky v Bratislavě pod vedením V. Fábryho,

zkoumána byla postupně populace malých měst a venkova [Fábry 1970; 1972].

⁵ Rozpor mezi relativně značnou pracností a nákladností a malým poznávacím přínosem vedl k oslabení zájmu o tuto techniku a k tomu, že Československo zaostává v jejím rozvoji a využití za ostatními socialistickými zeměmi.

Řetězec změn v podmínkách života a stimulů ze sféry potřeb musí být završen v proměnách každodenních životních činností. Indikátory struktury a změn lidských činností tvoří proto také nejvýznamnější součást soustavy sociálních indikátorů způsobů života.

Výhody a nevýhody času jako míry činnosti

Technika časových rozpočtů využívá skutečnosti, že nástrojem koordinace, organizace společenského života je fyzikální (mechanický) čas, s konstantní základní časovou jednotkou, zasazený do širšího rámce přírodních rytmů, ale relativně na nich nezávislý, který je jednotně sdílený a jednotně měřitelný a může proto také vystupovat ve funkci univerzální míry činností. Uspořádanost chování jednotlivců, sociálních skupin i celé společnosti podle časové osy umožňuje popis sociální skutečnosti a jejího pohybu pomocí časových atributů.

Využití časové situovanosti a časové uspořádanosti jako míry činnosti přináší současně výhody i nevýhody, vyplývající ze skutečnosti, že podstatou tohoto měření je zobrazení složitého, mnohodimenzionálního, kontinuálního a vzájemně se prolínajícího toku lidských činností na jednodimenzionální intervalovou proměnnou. Výhodou je univerzálnost tohoto zobrazení, možnost aplikovat je vůči různě složitým a navzájem značně odlišným formám sociálního pohybu, i skutečnost, že sama nepřetržitost zobrazující proměnné přímo vyžaduje zachycení aktivit v jejich úplnosti a vzájemné návaznosti či prolínání. Soustava časových jednotek umožňuje přistupovat ke skutečnosti s různou citlivostí v závislosti na cíli výzkumu a hloubce jeho zpracovanosti. Největší výhodou však je, že uspořádání aktivit podle časové osy vede převážně ke kardinálním znakům, které umožňují široké využití nejrozumnějších kvantitativních analytických a testovacích postupů.

Nevýhodou časového popisu chování je především skutečnost, že mnohodimenzionalita chování není jednou časovou dimenzí plně zastupitelná.⁶ Teoreticky lze rozsah výzkumem zachycovaných dimenzí značně rozšiřovat; prakticky je však počet dimenzí činností, které lze ve výzkumu časových rozpočtů definovat, operacionalizovat, měřit a analyzovat, velmi omezen jednak neadekvátní mírou našeho výchozího poznání, jednak omezenými materiálními prostředky, protože se zavedením každé další průvodní dimenze činnosti pracnost výzkumu mnohonásobně vzrůstá.

Přitom ani základní výchozí vlastnost, o níž se opírá kvantifikace i další znaky, tj. charakter, obsah činnosti, nemůže být ve výzkumu vzhledem k velké kvalitativní, obsahové rozrůzněnosti lidských činností postižena s dostatečnou jemností. Obsahové určení je potlačeno na úkor relativní exaktnosti kvantifikace, přehlednosti klasifikace a náročnosti třídění.⁷

Druhým problémem, který komplikuje časově činnostní popis chování, je jeho potencionální i skutečná polyfunkčnost. Jevoově podobná činnost může v různých kontextech plnit různé funkce, popřípadě několik funkcí najednou — při měnění se vzájemné prioritě — a to i ve vztahu k jednomu uvažovanému referenčnímu systému. Tato funkční složitost a proměnlivost nemůže být v šetřeních hromadného typu většinou respektována, je možno vzít v úvahu pouze jevovou stránku činnosti a její převažující funkční interpretaci.

Třetím problémem času jako míry činnosti je jeho indiferentnost vůči efektu, produktu či prožitku, který je výsledkem této činnosti, i vůči její intenzitě. Při hodnocení pracovního procesu považujeme za samozřejmé, že rozhodující není vynaložený čas, ale produkt, časová produktivita práce a intenzita vynaložení fyzických a psychických sil. Méně často si však uvě-

⁶ Chování představuje nepřetržitý řetězec vzájemně se prolínajících činností, které mají určitý obsah a význam, vedou k určitému efektu, plní určité funkce ve vztahu ke svému nositeli a k jeho sociálnímu prostředí. Za jejich jevovou podobou jsou skryty složité duševní procesy motivační, prožitkové i hodnotící. Chování probíhá v určité konkrétní situaci, mnohonásobně, přímo i zprostředkovaně podmíněné předcházející činností, chováním jiných lidí, působením objektiv-

ních podmínek i schopností člověka využít objektivně se otevírající možnosti. Lidská činnost je charakterizována místně, sociálním prostředím, užitými nástroji, zprostředkovanými či vytvářenými hodnotami aj.

⁷ Zejména naléhavě si uvědomujeme tuto obsahovou „prázdnotu“ u těch typů činností, u nichž bez znalosti obsahu nelze soudit o jejich funkcích — např. u aktivit kulturní participace, ale i společenského styku, veřejné činnosti apod.

domujeme, že analogické vztahy platí i v mimopracovních činnostech; ani pro ně není rozhodující vynaložený čas, ale jejich výsledek — výrobek, služba, uspokojená potřeba, prožitek, relaxace ap. Množství času vynaloženého na určitou činnost je, jak ukazují zkušenosti i výsledky výzkumů, funkcí nejen času objektivně (vzhledem k situačnímu kontextu, podmínkám ap.) nutného, ale i funkcí časového prostoru, který má člověk k dispozici, funkcí tlaku konkurenčních alternativ jeho využití a řady dalších vlivů. Časové náklady, jimiž je možno dosáhnout stejného či alespoň srovnatelného efektu činnosti, jsou proměnlivé, zejména ve své ne-nutné složce. Mezi časovou mírou činnosti a jejím efektem není přímá závislost a všechny dedukce tohoto typu, k nimž se běžně ve výzkumné práci uchylujeme, protože přímé měření efektu složitého, mnohostranného lidského chování není empiricky možné, jsou zatíženy větší či menší dávkou apriorismu.⁸

Zdůrazněním této neschopnosti časové proměnné reagovat na intenzitní faktory a nutnosti abstrahovat od řady podstatných dimenzí chování i od velké části kontextuálních vazeb nepopíráme význam a užitečnost techniky časových rozpočtů jako jedné ze součástí sociologického empirického instrumentáře. Upozorňujeme pouze na to, že ji — ostatně jako žádný jiný poznávací instrument — nelze fetišizovat. Jejím přínosem je především schopnost popisovat chování společenských skupin, i když jen v základních konturách, zato však s postižením jeho struktury, vzájemné vázanosti a podmíněnosti jednotlivých činností.

Základní pojetí a varianty techniky časových rozpočtů

Československá literatura zabývající se časovými dimenzemi chování používala

pro označení předmětu svého zájmu i výzkumné techniky nejednotnou terminologii. Ústřední statistické orgány zpracovávaly „šetření o využití času“, v dalších studiích byl preferován výraz „časový snímek“, jiní autoři se řešení terminologického problému vyhýbali. Aniž bychom přeceňovali meritorní význam sjednocování terminologie, doporučujeme — s ohledem na vzácně jednotnou terminologickou uzanci v mnoha světových jazycích⁹ — používat výraz „časový rozpočet“, který sémanticky nejpřesněji odpovídá mezinárodnímu názvosloví. Navržená terminologická konvence by také přispěla k odstranění nedorozumění v překladové literatuře.¹⁰

Pojmem časový rozpočet se obvykle rozumí, alespoň v literatuře navazující na tradice ekonomického a národohospodářského výzkumu, distribuce a využití celého nebo části časového fondu, či jinými slovy „kvantitativní informace o množství času vynaloženého určitými skupinami lidí na různé činnosti a o distribuci jejich času mezi různé možné druhy činností za určitý časový interval, sloužící jako časový referenční rámec rozpočtu [Szalai, 1968a : 246]. S postupným zjemňováním a propracováváním této techniky pro potřeby intenzivnější sociální analýzy se však její konkrétní aplikace značně proměňují a účelnější se proto zdá být rozšířit rozsah pojmu časový rozpočet na všechny výzkumy, které se zabývají časovými proměnnými lidských aktivit (situovaných do rámce určitého životního cyklu nebo období), systematicky je zaznamenávají a podrobují kvantitativní analýze [Szalai 1968b : 243]. Spíše jde tedy o strategii přístupu k sociální skutečnosti, či přesněji řečeno, k jedné její části — sociálním činnostem, jejímž jádrem je časové určení činnosti a která může v praxi nabýt řady variant v závislosti na tom, jak jsou řešeny jednotlivé fáze poznávacího procesu.

⁸ Problém efektu činnosti vyvstává zejména v úvahách o racionalizaci sféry tzv. nutných činností pracovní doby. Jejichž časová spotřeba jde zčásti také na úkor nedostatečné racionalizace domácích prací, nevyužitých společenských možností, na úkor návyků, tradic, předsudků ap. Bezprostřední závěry na základě zjištěného objemu vynaloženého času — např. o ekonomické či sociální deprivaci některých skupin obyvatelstva či o společensky nutném objemu dodatečné práce — jsou bez znalosti této sekundární časové zátěže značně zjednodušené.

⁹ Pro označení této techniky se používá v ruštině termín „bjudžet vremeni“, v polštině „budzet

czasu“, v bulharštině „bjudžet na vremeto“, v němčině „Zeitbudget“, v angličtině „time-budget“, ve francouzštině „budget-temps“.

¹⁰ Sovětskí autoři např. používají dva termíny „bjudžet“ a „balans“ času, které se významově liší: časový rozpočet je vztahován k distribuci časového fondu jednotlivce, sociální skupiny, třídy, časová bilance k distribuci celého časového fondu určitého sociálního celku [Bolgov 1973 : 28; The Use 1972 : 4429–4440]. Také v bulharské literatuře je v podobném významu používán termín „agregovaný časový rozpočet“. Adekvátní český překlad těchto pojmů by byl bez použití termínu „rozpočet“ velmi obtížný.

a) Rozsah studovaných vlastností činnosti

Je-li cílem výzkumu zachycení základních globálních struktur lidských aktivit, musí se výzkum zaměřit na ucelený popis každodenního chování ve všech jeho základních formách. Lze ovšem konstruovat výzkum pouze některých specifických druhů činností (např. rekreačních aktivit, domácích prací, poslechu rozhlasu a televize ap.). Výhodou je možnost prohloubení intenzity záberu, nevýhodou ztráta širšího kontextu chování. V současné empirické praxi je tato varianta spíše ojedinělá; její efekt by se mohl projevit jen na bázi relativně prozkoumané základní struktury distribuce časového fondu.

Druhým významným úkolem přípravné fáze je řešení problému souslednosti některých druhů činností. V řadě výzkumů, zejména v prvním období rozvoje této techniky, byly zachycovány pouze hlavní, neboli primární aktivity (činnosti, které musí být vykonány, které jsou určující). S tímto řešením, jehož výhodou je především relativní snadnost získání potřebných informací a podstatné zjednodušení zpracování, je však spojeno několik problémů. Struktura primárních aktivit představuje pouze hrubou organizaci dne a značně deformuje obraz o množství času věnovaného některým typům činností, které mohou být snadno vykonávány jako činnosti sekundární.¹¹ V řadě případů je dokonce obtížné rozhodnout, která z aktivit je primární (což platí zejména pro mnohé relaxační aktivity volného času). Na druhé straně je zachycování paralelních aktivit ve výzkumu velmi obtížné a jeho spolehlivost značně závisí na kvalitě tazatelské sítě.

Z dalších průvodních vlastností charakterizujících chování zkoumaných osob bývají nejčastěji analyzovány jeho lokalizace místní (např. situovanost na pracovišti, v bytě a jeho okolí, dopravním prostředku, rekreační oblasti ap.) a jeho charakteristika sociálně interakční (přítomnost partnera, dětí, příbuzných, spolupracovníků, izolace ap.), tj. dvě univerzální jevy

stránky činnosti, které jsou relativně snadno operacionalizovatelné a vybavitelné (v procesu vybavování a kontroly úplnosti záznamu navíc poskytují užitečné verifikační informace).

V zásadě neexistují překážky, které by vylučovaly zachycení některých dalších, méně univerzálních dimenzí či vlastností aktivit (jako je např. přesnější charakteristika obsahu, produktu činnosti, vynakládání finančních prostředků, využívání předmětů dlouhodobé spotřeby), stejně tak jako vlastností charakterizujících subjektivní rovinu motivací a prožitků (např. uvědomovaná míra nutnosti a svobodné volby, stupeň jejich uspokojení ap.). Základní omezení počtu studovaných vlastností činností je dáno tím, že zavedení každé další dimenze podstatně zvyšuje nároky na respondenta i časovou a finanční nákladnost strojového zpracování, zvláště u velkých reprezentativních souborů.

b) Charakter zkoumané populace a výběrová technika

Základním údajem, který je získávan technickou časových rozpočtů, je průměrná distribuce časového fondu určité sociální skupiny. Vzhledem k velkým diferencím ve způsobu života a tím i ve struktuře časového fondu ekonomicky aktivní a neaktivní populace a mužů a žen je rozčlenění souboru podle pohlaví a ekonomické aktivity v každém výzkumu téměř obligatorní; trojstupňové třídění je ve skutečnosti základním třídícím stupněm. Pokus proniknout hlouběji do soustavy determinujících vlivů vyžaduje třídění čtvrtého a vyššího stupně, což zvyšuje nároky na rozsah zkoumaného souboru (pokud nepřijmeme omezení již ve volbě základního souboru např. pouze na ekonomicky aktivní populaci ap.). Naproti tomu vyžaduje-li výzkumný cíl kalkulaci souhrnné nebo průměrné struktury časového fondu za určitou přirozenou sociální jednotku (např. vymezenou územně), není toto apriorní zúžení zkoumané populace možné. Problémem při zajištění reprezen-

¹¹ Ve struktuře primárních činností je podhodnocen zejména podíl poslechu rozhlasu (částečně také televize), který je průvodcem domácích prací a některých aktivit volného času (tímto problémem se zabývala Z. Kadlecová ve Studij-

ním oddělení čs. rozhlasu), různých forem verbální komunikace (např. rozhovory s přáteli, s dětmi), odpočinkových nebo vzdělávacích aktivit v době pobytu v dopravních prostředcích ap.

tativnosti souboru se pak stávají relativně málo početné, ale pro sociální analýzu významné části populace s extrémními způsoby distribuce času, které právě pro specifickost svých životních podmínek a malou četnost unikají z dosahu. Univerzální řešení rozporu mezi nároky na velikost, reprezentativnost a zastoupení marginálních skupin ve výzkumném souboru neexistuje, alespoň ne ve výzkumech nepřekračujících velikostí souboru řádově několik tisíc členů; konkrétní varianta bývá obvykle kompromisem mezi poznávacími cíli a možnostmi.

Dalším činitelem modifikujícím podobu výzkumného procesu je volba základní výběrové jednotky. V prvních sovětských výzkumech ve dvacátých letech byla používána jako základní výběrová jednotka rodina.¹² Výběr podle rodinných celků pravděpodobně přináší značné a nepředvídatelné posuny ve věkové, profesionální a vzdělanostní struktuře zejména ženské populace, na druhé straně je však výhodný především tam, kde je možno využít při analýze časových rozpočtů dalších sociálních vlastností rodiny, a to nejen údajů o její velikosti, počtu a stáří dětí, ale i o úrovni její materiální vybavenosti, vzdělání, o struktuře využití rodinných příjmů ap.

Později, s rozvojem hromadných technik sběru dat, se začalo pracovat s jednotlivcem izolovaným od rodinného zázemí. Při tomto výběru zkoumaných jednotek lze snáze dodržet reprezentativnost výběrového souboru. Nevýhodou je odtržení zkoumaného jedince od jeho základních sociálních vazeb, které do značné míry ovlivňují jeho způsob života.

Dostí složitou otázkou konstrukce výzkumného schématu, jejíž teoretické zodpovězení a praktické řešení nemusí být v důsledku intervence vnějších limitujících faktorů v souladu, je volba výběrové techniky. Testy, provedené například v rámci přípravy mezinárodního srovnávacího výzkumu, vyústily v jednoznačnou preferenci náhodného výběru před výběrem záměrným¹³ (náhodný výběr byl například také použit v posledních velkých

výzkumech časových rozpočtů v Bulharsku). Záměrný kvótní výběr nezachycuje populaci zcela reprezentativně a tím do určité míry zkresluje konečné výsledky. Je však podstatně snáze realizovatelný.

c) Volba záznamového intervalu

Rozhodnutím o délce a situovanosti záznamového intervalu se každý výzkumný projekt určitým způsobem vyrovnává s problémem periodicity a rytmičnosti lidského života i s problémem různé frekvence výskytu různých činností. Čím častěji a čím rovnoměrněji se aktivita vyskytuje, tím přesněji bude zachycena časovým záznamem. Aktivita, které jsou soustředěny jen v některých časových obdobích, například některých měsících roku, budou zachyceny nadhodnoceně či podhodnoceně v závislosti na situovanosti záznamového intervalu. Univerzální, optimální, typické časové období, jehož činnosti by mohly plně reprezentovat delší časový úsek života, neexistuje. V praxi bývá proto obvykle situován výzkumný interval tak, aby se maximálně vyhnul sezónním vlivům (pokud nejsou právě tyto extrémní předmětem výzkumu), popřípadě je šetření rozkládáno do dvou či více období ap. Přesná znalost zvoleného záznamového intervalu, jeho specifik i nahodilých interferencí jsou však podmínkou adekvátní interpretace získaných výsledků. Validní popis málofrekventovaných aktivit lze získat pouze kombinací časového snímku, který je vždy relativně krátkodobý, s informacemi z jiného zdroje.

Dalším kritériem, které podstatně ovlivňuje volbu časového intervalu, zejména jeho délky, je předpokládaná hloubka popisu a analýzy činností. Čím hlouběji chceme postihnout vzájemné vazby, vzájemnou podmíněnost či komplementaritu činností, tím delší interval potřebujeme zachytit, abychom získali dostatečně plastický a úplný obraz. Naproti tomu stačí-li nám průměrné údaje o struktuře časového fondu určité sociální skupiny (v jejichž rámci se individuální specifika a nahodilé vlivy kompenzují), můžeme záznamový interval zkrátit.

¹² Také výzkumy československých statistických orgánů pracovaly s rodinnými jednotkami, v nichž byli sledováni všichni dospělí členové.

¹³ V pretestech v rámci mezinárodního kompara-

tivního výzkumu byla např. zjištěna menší dostupnost zaměstnaných žen, žen z malých domácností, osob s maximálními a minimálními příjmy [The Use 1972 : 82].

Čím delší časové období je zaznamenáváno, tím rychleji stoupá pracnost terénní fáze (rostou nároky na kontrolu respondentů i na respondenty samé) i pracnost a nákladnost zpracování, zejména u intenzivnějších způsobů popisu činností s větším počtem sledovaných individuálních i kontextových proměnných.

V praxi bývá nejčastěji volenou délkou záznamového intervalu jeden kalendářní den; nereprezentativnost této časové jednotky bývá kompenzována zvětšením výběrového souboru při rovnoměrném rozložení zaznamenávaných dnů v průběhu týdne. Hlavní předností této délky záznamového intervalu je relativně malá náročnost na respondenta i tazatele, jednodušší zpracování i možnost záznamu bez předběžné přípravy rekonstrukcí předešlého dne.

Ve většině československých výzkumů časových rozpočtů byl jako záznamová jednotka zvolen týden, resp. osmidenní interval od neděle do neděle. Jeho výhodou je zachycení větší variability méně frekventovaných aktivit a úplnější charakteristika základního reprodukčního cyklu. Delší nepřetržitá záznamová období než 7—8 dní se prakticky nepoužívají.

Klasifikace aktivit ve výzkumech časových rozpočtů

Předpokladem a podmínkou časové činnostní analýzy chování je klasifikační systém, který umožní rozčlenit souvislou řadu mnohotvárných forem činností a stavů lidí na jednotlivé obsahově identifikované prvky a přiřadit je do skupin aktivit tak, aby toto přiřazení bylo jednoznačné, vzájemně se nepřekrývalo, postihovalo celé kontinuum lidského chování a bylo přitom shodné a jednoznačně srozumitelné a převoditelné na verbální popisnou soustavu hovorové řeči, kterou používají pro označení svého chování respondenti.

Problém klasifikace aktivit je v prvé řadě problémem teoretické povahy. Použitá klasifikace aktivit je základním nositelem obsahových, kvalitativních prvků ve výzkumném procesu a odráží se v ní nejen míra teoretického zvládnutí problematiky, ale především teoretická východiska a často také ideologická pozice auto-

rova. Jejím základem je určitá koncepce člověka, jeho místa a úlohy ve vývoji společnosti a konkrétních sociálních významů a funkcí lidských činností v různých sociálně ekonomických systémech a různých kulturách. Diferenciace teoretických východisek a sociálně politických kontextů se pak projevuje ve značných rozdílech mezi jednotlivými v praxi používanými klasifikačními systémy, které se liší nejen rozsahem a verbalizací základních skupin aktivit, mírou detailizace, ale zejména způsobem jejich seskupování do větších celků, či jinými slovy přístupem k výchozí globální strukturaci lidského života.

Převážná většina autorů se sice shoduje v základním členění časového fondu na dobu pracovní a mimopracovní. I tyto dva základní časové činnostní bloky jsou však chápány různě. Klasifikační přístupy, které vycházejí z funkce pracovní činnosti ve vztahu k reprodukčním a rozvojovým potřebám společnosti, považují za pracovní čas pouze čistou pracovní dobu bez pracovních přestávek a ostatního času stráveného na pracovišti. Toto pojetí času práce převládá například v souladu s ekonomickým akcentem výzkumů časových rozpočtů u sovětských autorů [Bolgov 1973], pravděpodobně také s ohledem na převažující pracovní režim s hodinovou polední přestávkou na odpočinek, jejíž mechanické začlenění do pracovní doby by vyvolalo značné interpretační problémy. Naproti tomu široké pojetí pracovního času jako času stráveného na pracovišti, které je typické například pro československé, ale i jiné výzkumy, implicitně akcentuje spíše subjektivní hlediska, interpretaci práce jako časové zátěže determinující základní strukturaci lidského života. V tomto pojetí pak také může být považován za součást času práce i čas strávený dopravou do zaměstnání a zpět [Fábry 1971; The Use 1972].

Převážná část obsahových problémů klasifikace činností je však spojena se strukturací mimopracovní doby a se snahou o vymezení syntetického časového bloku „volného času“. Převažující reziduální pojetí volného času jako času zbývajících po vykonání činností nutných se opakovaně, zejména u některých autorů v socialistických zemích, střetává s nor-

mativním pojetím, které zdůrazňuje pozitivní očekávané funkce volného času v rozvoji společnosti a jednotlivce a přehlíží reálnou variabilitu každodenních lidských činností, v níž se vyskytují i činnosti svými důsledky protispolečenské nebo ohrožující lidský život. V obou případech se však nedořešené obsahové problémy vymezení volného času promítají do rozporů mezi teoretickou konceptualizací volného času a jeho operacionalizací v klasifikační soustavě aktivit. Pojetí volného času jako sféry relativně svobodné volby stojící proti sféře „nutnosti“, reprezentované zhruba výdělečnou prací, obsluhou domácnosti a uspokojováním biologických potřeb, naráží jednak na odlišné chápání nutnosti v různých ideologických a teoretických soustavách myšlení, jednak na skutečnost, že dělicí čára mezi časem nutným a časem vynaloženým svobodnou volbou nevede vně různých obsahově i formálně odlišných činností, ale uvnitř velké části aktivit, v nichž jsou složky a časové náklady reprodukčně nutné doplněny ve větší či menší míře časem vynakládaným svobodně (platí to např. pro dobu práce, domácích prací, spánku aj.).¹⁴ Situace se přitom ještě komplikuje tím, že vnějškově shodné formy chování mají často různý význam jak pro různé jedince, tak i pro téhož jedince v různých kontextech. Tato reálná polyfunkčnost aktivit nemůže být u hromadných šetření respektována a obsahově funkční hodnocení aktivit je provedeno arbitrárně badatelem – zařazením aktivity do konkrétního klasifikačního systému.

Klíčovým předmětem sporů jsou především otázky klasifikace sociálně participačních aktivit a dalšího sebevzdělávání, které v socialistické společnosti nabývají kvalitativně nového, vyššího významu a nesrovnatelně bohatších funkcí, jimž musí odpovídat i místo těchto aktivit v klasifikační soustavě. Pro marxistickou teorii společnosti je jednoznačně nepřijatelné slučování takových činností, jako je účast na veřejné činnosti, na práci politických

stran a společenských organizací s náboženských úkony. Zařazení účasti na řízení společnosti do sféry volného času však může být předmětem diskuse a v sociologické literatuře v socialistických zemích také existují klasifikační přístupy, které řeší tento problém netradičně — vytvářejí systémy aktivit bez syntetické kategorie „volného času“, v níž je společenské participaci vymezeno samostatně, nezávislé místo [Gordon, Klopov 1972; Dončev 1974].

Klasifikační problémy však vznikají i u řady dalších aktivit každodenního života — u činností nutných a činností volných věnovaným dětem, u různých manuálních aktivit, jako jsou ženské ruční práce, technicky orientované koníčky, zahrádkaření ap. Metodologické zaměření této stati nedovoluje věnovat se obsahovým problémům klasifikace hlouběji. Vždyť jen přehled dosavadních pojetí volného času a jeho vnitřní strukturace by si vyžádal samostatnou studii. Propracovávání teoretické koncepce utváření socialistického způsobu života bude však pravděpodobně brzy stimulovat systematické zhodnocení obsahových a funkčních aspektů klasifikačních systémů každodenních činností, tak aby lépe odpovídaly potřebám jeho empirického výzkumu.

S obsahovým řešením klasifikačních systémů aktivit je spojen významný aspekt technicko-metodologický: jaká je únosná míra detailizace klasifikační soustavy. V praxi je detailizace účelná jen v té míře, v jaké může být zpracována. Zkušenosti výzkumů časových rozpočtů ukazují, že podrobnější, intenzivnější matematicko-statistické zpracování na úrovni řádově stovky tříd aktivit není možné z důvodů finančních ani smysluplné vzhledem k malé frekvenci takto rozčleněných aktivit ve zkoumané populaci.¹⁵ Těžiště třídících a analytických operací bývá zpracováno pro klasifikační soustavu s řádově 10 až 30 aktivitami nebo skupinami aktivit, jen ojediněle na třídění jemnějším. Také většina prezentovaných tabelací pracuje pouze se syntetickými položkami časových ná-

¹⁴ Někteří autoři se snaží překlenout tento problém zavedením skupiny aktivit tzv. polovolného času. S touto skupinou aktivit pracuje např. Dumazedier [Dumazedier 1974], u nás pak Filipcová [Filipcová 1970]. Ani toto řešení však není akceptováno univerzálně.

¹⁵ G. Lippold v publikaci *Das Zeitbudget der*

Bevölkerung např. uvádí výchozí klasifikaci aktivit se 137 položkami. V mezinárodním komparativním výzkumu je použita škála 96 aktivit; na této úrovni jemnosti byly však kvantifikovány jen průměrně orientační údaje za celý netříděný soubor, základní zpracování bralo v úvahu 37 souhrnných skupin aktivit.

kladů v základních oblastech lidského života. O to zodpovědnější je konstrukce těchto vyšších syntetizujících klasifikačních stupňů, které jsou východiskem interpretace a mohou vést ke značným interpretačním posunům i deformacím. Pro potřeby sekundární analýzy je však zpracování a prezentace na úrovni globálních struktur nevyhovující; při rozdílné výchozí klasifikaci nelze časové náklady restrukturizovat a komparovat.¹⁶

Obecně platí, že meritorní závěry nelze formulovat bez detailní znalosti použitého klasifikačního systému.

Alternativy záznamové techniky

Použití vnějšího pozorovatele — člověka nebo záznamového mechanismu — je při výzkumech časových rozpočtů možné pouze při analýze některých specifických činností, v experimentálních situacích ap. Základním zdrojem informací zůstává zkoumaný jedinec, jeho sebezpozorování a výpověď. V obecné poloze platí proto pro techniku časových rozpočtů všechny vnitřní limity poznávacího potenciálu vázané na respondenta a platné pro dotazovací techniky: předpoklad ochoty respondenta vypovídat, jeho schopnosti vypovídat o předmětu šetření a snahy vypovídat bez vědomých deformací.

Časový popis chování respondenta je ztížen tím, že vnímání fyzikálního času je sociálně a psychicky modifikováno. Lidé se liší svým místem ve společnosti a konfigurací vykonávaných rolí, stupněm časové organizace života, mírou kontroly časových proměnných chování a tím i schopností o těchto časových proměnných chování vypovídat. Na rozdíl od běžných dotazovacích technik, jimiž je převážně zachycována aktuální verbální reakce na vnější stimul, zvyšuje se v šetřeních časových rozpočtů význam paměti a vybavovacích procesů; u výzkumů využívajících vícedenních záznamů pak i náročnosti na vytrvalost a motivaci participace na výzkumu.

Širokému vymezení rozsahu pojmu technika časových rozpočtů odpovídá široká

škála možných alternativ terénního sběru informací, například tradičním dotazníkem s pouhým odhadem průměrných časových výdajů na určité činnosti, poštovní anketou bez přímého osobního kontaktu s respondentem ap. V terénní praxi však převažují různé modifikace interview, usilujícího o spojitý chronologický záznam aktivit vykonávaných respondentem ve stanoveném záznamovém období. Relativně málo frekventovaný je nespojitý, přetržitý záznam chování v uspořádané sérii časových bodů. Pokud jde o časové body velmi blízké, blíží se tento záznam prakticky přesnosti spojitého záznamu. Popis chování v hodinovém intervalu poskytuje však pouze orientační charakteristiky.

Za nejpřesnější je považován postup, kdy respondent na základě předběžné instrukce a s použitím některé formy časového deníku provádí v průběhu sledovaného období sebezpozorování a pomocný záznam aktivit, který je pak při následné návštěvě tazatele kontrolován a doplňován. Relativně uspokojivý jednodenní záznam lze však získat i pomocí nepřipravené rekonstrukce předešlého dne. Tazatel při ní obvykle rekonstruuje nejprve hrubou strukturu aktivit pomocí základních opěrných bodů denního časového režimu, kterou pak postupně doplňuje a zpřesňuje. Přes jisté snížení přesnosti je tato modifikace terénního sběru dat často používána pro svou relativně malou pracovní náročnost. Její výhodou je také to, že měří chování respondenta neovlivněné výzkumnou situací, je však náročnější na paměťové a vybavovací procesy.

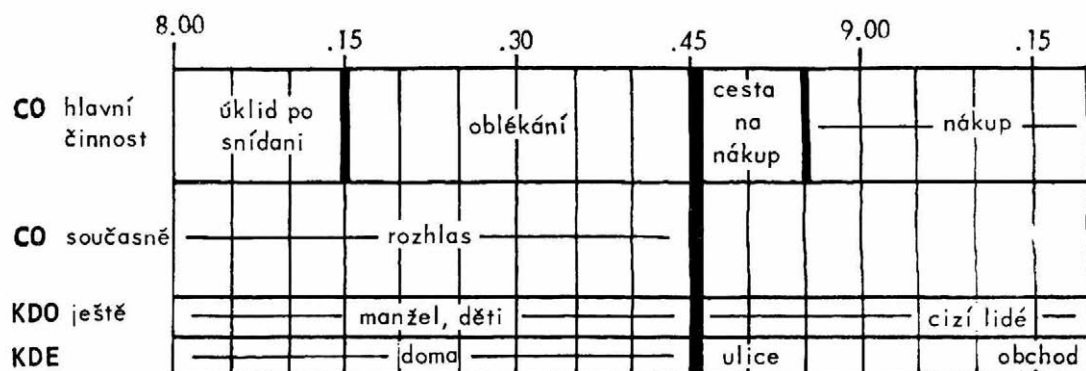
Vybavování i zápis lze usnadnit tím, že je respondentu dán k dispozici pomocný seznam aktivit, což zvyšuje pravděpodobnost zachycení většího počtu aktivit, zejména aktivit stereotypních, a usnadňuje kódování, zvyšuje se však nebezpečí zkreslení skutečné struktury činnosti snahou respondenta „vykázat“ aktivity žádoucí.

Nejednotně je ve výzkumné praxi řešena otázka záznamové čítec jednotky, tj. časové přesnosti, jemnosti záznamu. V některých výzkumech je použita jako zázna-

¹⁶ Problém nepřevoditelné klasifikace, která znemožňuje vzájemné komparace, je charakteristický např. i pro šetření uskutečněná ústředními statistickými úřady ČSSR v letech 1961 a 1967 (např. odlišný přístup ke klasifikaci časů dopra-

vy, jiné vymezení práce na záhumnou a v domácím hospodářství ap.), i pro výzkumy městské a vesnické populace organizované VUKVM v Bratislavě.

PŘÍKLAD ČÁSTI VYPLNĚNÉHO ZÁZNAMOVÉHO DENÍKU VÝZKUMU ČASOVÝCH ROZPOČTŮ

mová číselná jednotka některá konstantní část hodiny, například čtvrt hodina, půl hodina. Tento postup sice zjednodušuje do určité míry zpracování výsledků, na druhé straně však snižuje úplnost zachycení aktivit a zavádí značnou systematickou chybu, která deformuje zejména odhad opakovaných aktivit, krátkodobých rutinních činností ap. Většina současných šetření proto nepracuje s větší apriorní číselnou jednotkou, popisuje časové vlastnosti činností s přesností danou respondentem (jeho rozlišovací schopnost se u některých skupin aktivit pohybuje řádově na úrovni pětiminutového intervalu).

Rozdíly v přesnosti a citlivosti záznamu závisí i na druhu zaznamenávaných činností. Nejsnáze se zapomínají a kvantitativně podceňují rutinní krátkodobé činnosti, činnosti nahodilé a činnosti vyplňující časový prostor mezi dvěma významnými aktivitami. Naproti tomu dobře se vybavují a zachycují rutinní dlouhotrvající činnosti, neobvyklé události, činnosti, které vyžadují plánování a přípravu, jsou spojeny s manipulací určitými předměty, se změnou místa činnosti nebo přítomných osob. Každý časový záznam obsahuje údaje velmi proměnlivé reliability a validity a jejich interpretace musí být vždy korigována racionální analýzou [The Use 1972 : 73—87].

Výzkumy časových rozpočtů jsou mno-

hem více náročné na práci tazatele než standardizované dotazovací techniky. Na jeho postupu závisí míra přesnosti, úplnosti záznamu, detailizace či kumulace činností, srozumitelnost verbalizace, postižení sekundárních aktivit, zachycení situačních faktorů aj. Jeho role není rolí neutrálního pozorovatele, ale aktivního, tvůrčího, intervenujícího a kontrolního elementu výzkumného procesu. Nutnost opakovaných návštěv, a to ve výzkumném procesem přesně stanovených obdobích, zvyšuje i nároky na množství a organizaci vynaloženého času.

Přístup ke zpracování dat časových rozpočtů

Různé modifikace techniky časových rozpočtů vedou k různým typům empirického materiálu se specifickými nároky na zpracování. Některé problémy obecnější povahy lze proto formulovat především ve vztahu k nejfrekventovanější podobě výzkumů časových rozpočtů, kterou představuje uspořádaný chronologický záznam všech činností ve zvoleném záznamovém intervalu.

Prvotní varianty techniky časových rozpočtů uvažovaly jen jednu časovou proměnnou aktivitu, a to jejich trvání. Proces zpracování dat se v těchto výzkumech omezil na výpočet průměrných časových výdajů v určité více či méně specifiko-

vané sociální skupině a rozdíly mezi jednotlivými výzkumy se projevovaly v hloubce a racionalitě třídění aktivit i jejich nositelů, odlišení pracovních a volných dní ap. „V některých ojedinělých případech jsou i tyto průměrné údaje o trvání činností užitečné, jsou-li pečlivě sesbírány a analyzovány... Přesto údaje z časových rozpočtů tohoto typu, pojatý izolovaně, postrádají hloubku nezbytnou k průkaznější analýze sociálního chování...“ [The Use 1972 : 2].

Každý uspořádaný kontinuální záznam chování v čase přitom obsahuje přinejmenším čtyři druhy informace odvozené od časové osy, a to:

a) informace o konkrétní časové situovanosti v průběhu dne a o struktuře současně vykonávaných aktivit ve zkoumané populaci;

b) informace o délce jednotlivých aktů a o množství času vynaloženého na určitý typ aktivit, a tím i o průměrném množství vynaloženého času na jednotlivé aktivity a o průměrné distribuci celého časového fondu záznamového intervalu;

c) informace o frekvenci výskytu jednotlivých aktů v čase a v populaci, a tím i o průměrné délce jednotlivých událostí, množství času vynaloženého na danou činnost těmi, kteří se na ní skutečně podílejí, a o charakteru populace participantů na dané činnosti;

d) o sekvenčním uspořádání aktivit v čase, o jejich posloupnosti a souslednosti, o typických vzorcích a strukturách chování různých skupin participantů.¹⁷

Nalezení takové strategie zpracování dat, která by umožnila všechny čtyři roviny časového popisu, představuje složitou a v mnohém novou úlohu. Liší se od běžné rozšířených forem zpracování výsledků zejména:

a) proměnlivým rozsahem informací o jednotlivém výzkumu,

b) zájmem o uspořádání dat, nikoli pouze o jejich výskyt,

c) podstatně širší varietou požadovaných kvantitativních operací i tabulačních schémat.

Předpoklady pro efektivní zpracování dat časových rozpočtů musí být vytvořeny již ve fázi prvotního záznamu a kódování, která musí fixovat všechny zjištěné činnosti se všemi průvodními znaky při zachování všech jejich časových vlastností. Počet zaznamenaných činností je přitom u jednotlivých zkoumaných osob proměnlivý (podle zkušeností různých výzkumů se počet zaznamenaných primárních aktů pohybuje řádově mezi 20 až 40 za kalendářní den).¹⁸ Záznam klíčové informace — časové osy — lze řešit jedním ze dvou alternativních způsobů: součástí identifikačních vlastností jednotlivých aktů je buď jejich trvání v minutách (při tomto řešení musí být v programu vestavěna schopnost odvodit z délky aktivit a jejich pořadí časovou situovanost v průběhu dne), nebo jejich začátek v hodinách a minutách (program pak z rozdílů začátků dvou sousedních aktivit odvozuje jejich délku). Výhodou druhé alternativy je snazší kontrola pořadí aktivit a omezení součtových chyb, nevýhodou je nebezpečí deformace délky některých aktivit při děrovacích chybách. Standardní firemní programy nejsou však, zejména v první fázi zpracování, použitelné. Čím intenzivnější je záběr výzkumu, čím bohatší je popis činností, vlastností subjektu i situace, tím rychleji vzrůstá celkový informační objem i požadavky na racionalitu, efektivnost a úspornost strojového programu, který může podstatně ovlivnit úhrnné náklady zpracování.¹⁹ Zejména v našich podmínkách, kde dosud převládají zkušenosti

¹⁷ V rámci mezinárodního komparativního výzkumu časových rozpočtů bylo např. pro potřeby analýzy jednodenních záznamů odvozeno a použito šest indexů pro vyjádření váhy jednotlivých aktivit v komplexu lidského chování: průměrné trvání aktivity na člena skupiny, průměrné trvání jednoho aktu dané aktivity, průměrný počet aktů dané aktivity na člena skupiny, průměrný počet aktů dané aktivity na participanta na dané aktivitě, podíl participantů na dané aktivitě v celku skupiny [The Use 1972 : 100]. I tento rozsah kvantifikátorů postihuje pouze dvě časové proměnné — trvání a frekvenci jejich výskytu.

¹⁸ Podle Lippolda bylo dokonce u pacienta trvale

upoutaného na lůžko zaznamenáno více než 20 různých činností denně [Lippold 1971 : 144].

¹⁹ Stone např. referuje o tom, že původně připravený univerzální program pro zpracování výsledků mezinárodního komparativního výzkumu byl velmi pomalý a nákladný a že úpravou vstupních dat a rozdělením operací do několika dílčích specifických programů bylo dosaženo snížení nákladů strojového času v poměru 1 : 40. [The Use 1972 : 89–95]. Velká nákladnost strojového zpracování vede dokonce i k doporučením, která formuloval Lippold, aby byla část třídících operací prováděna pomocí třídiček a tabelátorů [Lippold 1971].

pouze s kvantifikací průměrné délky trvání činností, bude extenze kvantifikačních postupů značně náročná. Přitom ovšem představuje první nezbytný krok intenzívnějšího zvládnutí této techniky, protože svou podstatou směřuje nikoli k její další teoreticko-metodologické precizaci, ale pouze k vyššímu využití informační kapacity již obsažené v získaném terénním materiálu. Minimální program prvotního zpracování dat časových rozpočtů, který lze realizovat při použití strojové výpočetní techniky bez zásadních obtíží a který vytvoří podmínky pro podstatně bohatší interpretaci a využití výsledků, by měl obsahovat vedle údajů o délce trvání aktivit alespoň jejich frekvenci a situovanost v průběhu dne, údaje charakterizující specifické skupiny participantů na jednotlivých činnostech; vedle středních hodnot (nejčastěji průměru) by měl kvantifikovat i některou vhodnou míru rozptylu.

Na druhé straně musí ovšem i v této fázi výzkumného procesu sehrát korigující roli výzkumný cíl a jeho teoretická konceptualizace, protože při výzkumu časových rozpočtů hrozí značné nebezpečí (ještě větší než při použití jiných výzkumných technik), že kvantifikace se z nástroje poznání sociální skutečnosti změni v cíl sama o sobě a výsledky výzkumu nabudou podoby nepřehledných, nesrozumitelných a neinterpretovatelných čísel.

Prostor pro metodologické inovace

Čas je jedním ze základních bohatství společnosti. Přesněji řečeno, fyzikální čas, do něhož je situován celý život společnosti, je v konfrontaci s produktem, prožitkem a výsledkem činnosti mírou účinnosti využívání skutečného bohatství společnosti, jímž je tvořivá lidská aktivita. Čas ve své funkci míry chování je jedním z významných prostředků analýzy sociální skutečnosti, který dokáže vypovídat nejen o způsobu života jednotlivců a skupin, ale i o makrostrukturních vztazích, vývoji společnosti, účinnosti společenských změn a intervencí. Časová charakteristika činností je neodmyslitelnou součástí výzkumu procesu utváření socialistického způsobu

života. Zkušenosti s využitím techniky časových rozpočtů v socialistických zemích potvrzují, že právě v podmínkách našeho společenského systému — vzhledem k jeho cílovému zaměření, úrovni centrálního řízení, schopnosti zvládnout makrosociální procesy — jsou vytvořeny velmi příznivé předpoklady pro využití časových charakteristik chování jako významného sociálního indikátoru. Úkolem proto zůstává osvojit si tuto techniku v její informačně nejpřínosnější a přitom nejúspornější podobě, rutinizovat její základní výchozí operace a vytvořit si tak prostor pro teoreticko-metodologické inovace.

Další vývoj techniky časových rozpočtů bude pravděpodobně probíhat ve třech základních směrech, v nichž jsou vytvořeny podmínky pro její další zjemňování a zefektivňování:

1. Účinnější nasazení testovacích a analytických procedur k sekundárnímu zpracování základních kvantitativních výstupů výzkumu časových rozpočtů, zejména struktur činností, jako nástroj měření distancí, konstrukce typů časových struktur,²⁰ zachycování změn v čase ap.

2. Preracovávání a rozšiřování počtu zkoumaných vlastností činností i vlastností jednajících osob a další zefektivňování a intenzifikace ostatních fází výzkumného procesu.

3. Zasazení informací získaných časovými rozpočty do kontextu informací získaných jinými technikami, tj. nasazením techniky časových rozpočtů jako jednoho z poznávacích nástrojů v rámci širěji koncipovaného, komplexního výzkumu.

Z věcného hlediska se vedle socioekonomických analýz časových bilancí na makroúrovni a vedle typologických studií vycházejících ze struktur činností jednotlivců nabízí především extenze techniky časových rozpočtů na analýzu vztahů v mikroskupinách, zejména v rodinách či domácnostech — na otázky dělby práce v rodině, celkové distribuce časového fondu domácnosti mezi různé činnosti, a to v závislosti na takových vlastnostech rodiny, jako je její velikost, počet a stáří dětí, délka manželství, sociální a vzdělanostní složení rodiny, vybavenost bytu ap. Cenné

²⁰ Podnětný pokus o typologizaci struktur trávení mimopracovní doby publikoval např. již v ro-

ce 1969 kolektiv sovětských autorů [Gordon a kol. 1969].

podněty by měla přinést komparace struktury časového fondu domácnosti a jejího hospodaření — výše příjmů, struktury vydání ap. ČSSR má velmi dobré předpoklady pro tuto komparaci díky dlouholeté tradici sledování tzv. „rodinných účtů“. Nevyužit této příležitosti by bylo v rozporu s objektivními potřebami rozvoje naší společnosti i s potřebami jejího cílevědomého řízení.

Literatura

- Bolgov, V. I.: *Bjudget vremen pri socializme*. Moskva, Nauka 1973.
- Bjudget na vremeto na naselenieto v NR Blgarija prez 1970/71 godina*. Sofia, CSU 1973.
- Dončev, S.: *Covek, vreme, dejnost*. Sofia, Nauka i izkustvo 1974.
- Dumazedier, I.: *Sociology of Leisure*. New York, Elsevier 1974.
- Fábry, V.: *Volný čas a aktivita mestského človeka*. Bratislava, VÚKVM 1970.
- Fábry, V.: *Volný čas obyvateľov dediny*. Bratislava VÚKVM 1972.
- Filipcová, B. a kol.: *Volný čas Ostrava I.—VII*. Praha, SÚ ČSAV 1970.
- Filipec, J. - Filipcová, B.: *Různoběžky života. Zápas o socialistický způsob života*. Praha, ÚFS ČSAV 1974.
- Gordon, L. A. a kol.: *Tipologija složnych socialnych javlenij*. Voprosy filosofii 1969, č. 7, s. 53—64.
- Gordon, L. A. - Klopov, E. V.: *Čelovek posle raboty*. Moskva, Nauka 1972.
- Kadlecová, Z.: *Rozhlas a volné soboty*. Praha, Studijní oddělení čsl. rozhlasu 1967.
- Kolpakova, B. T. - Patruševa, V. D.: *Bjudget vremen gorodskogo naselenija*. Moskva, Statistika 1967.
- Lippold, G. a kol.: *Das Zeitbudget der Bevölkerung*. Berlin, Die Wirtschaft, 1971.
- Rychtařík, K.: *Čas náš vezdejší*. Praha, Naše vojsko 1968.
- Sorokin, P. - Berger, C.: *Time-Budgets of Human Behaviour*. Cambridge, Mass. 1939.
- Statistika bjudgetov vremen trudjaščichsja*. Moskva, Statistika 1971.
- Strumilin, S. G.: *Problemy ekonomiki truda*. Moskva, Gospolitizdat 1957.
- Szalai, A.: *Differential Evaluation of Time Budgets for Comparative Purposes*. In: Merrit R. L., Rokkan S. ed., *Comparing Nations. The Use of Quantitative Data in Cross-national Research*. New Haven 1968 a.
- Szalai, A.: *Trends in Contemporary Time Budget Research*. In: *The Social Sciences. Problems and Orientations. Studies in the Behavioral Sciences*. Mouton, UNESCO 1968 b.
- The Use of Time*. Daily activities of urban and suburban population in twelve countries Szalai A., ed. Haag, Paris, Mouton 1972.

Резюме

Витечкова Я.: Исследование бюджетов времени в качестве инструмента социального анализа

Техника исследования бюджетов времени, разработанная в Советском Союзе в двадцатые годы и получившая наибольшее распространение именно в социалистических странах, не получила должного освещения в чехословацкой социологической литературе. В статье дается обзор некоторых теоретических и методологических выводов, которые могут способствовать лучшему усвоению этой техники, а также пониманию ее познавательной ценности и присущих ей ограничений, что позволяет шире использовать ее в исследовательской практике.

Сущностью техники исследования бюджетов времени является сведение сложного, многомерного, непрерывного потока человеческих действий к одномерной переменной временных интервалов. Преимуществом этой техники, наряду с возможностью использовать целый ряд количественно проверяемых и аналитических методов, является всеобщность отображения действительности и тот факт, что непрерывность переменной сама по себе требует отражения видов деятельности в их комплексе и во взаимосвязях. Недостатком временного описания, напротив, является то, что многомерность человеческого поведения не может быть целиком сведена к временному показателю. Поведение человека и в принципе и реально является многофункциональным: внешние одинаковые виды деятельности могут в разных связях выполнять различные функции, в некоторых случаях даже несколько функций одновременно, причем упор на ту или иную функцию меняется. Время, в качестве меры деятельности, равнодушно по отношению к эффекту деятельности, ее результату, к переживаниям и их силе. Вклад изучения бюджетов времени заключается в способности описывать поведение общественных групп, пусть только в общих контурах, но с учетом структуры этого поведения, взаимозависимостей и взаимообусловленности.

Различные варианты исследований бюджетов времени отличаются по объему изучаемых свойств видов деятельности, по выявляемым связям, по характеру выборки, по длине временного интервала, по способу записи и по подходу к обработке.

Основным носителем содержательных, качественных элементов исследовательского процесса является использованная классификация видов деятельности, которая отражает степень теоретического освоения проблематики, теоретические исходные положения автора, а часто и его идеологические позиции. Источником различий в классификациях являются не только различные определения свободного времени, участия в управлении обществом, самообразования, но также разные подходы к основному делению фонда времени на рабочее и вне-рабочее время. Развивающиеся исследования

процесса формирования социалистического образа жизни по всей вероятности потребуют и дальнейшей разработки классификационных систем повседневной деятельности.

Хронологическая запись деятельности за избранный отрезок времени по определенным интервалам содержит информацию о распределении деятельности во времени, о длительности отдельных видов деятельности, частоте определенных видов деятельности во времени и распространенности среди населения, о построении, последовательности и одновременности деятельности. Более эффективное использование информационного потенциала бюджетов времени, рациональное применение методов количественной обработки и интенсификация всех прочих фаз исследовательского процесса, а главное — включение изучения бюджетов времени в качестве одного из инструментов в более широкие и комплексные исследования, вот дальнейшие шаги на пути более эффективного использования этой техники в научно-исследовательской работе.

Summary

Vítečková J.: Time-Budget Research as an Instrument of Social Analysis

The technique of time budgets, developed in the USSR in the twenties and most widespread in the socialist countries, has not been sufficiently elaborated in Czechoslovak sociological literature. The present paper brings a summary of some theoretical and methodological findings attained, with a view to contribute to a more thorough mastery of this technique, to the understanding of its cognitive possibilities and limits, and to its broader application in research practice.

The essence of the time-budget technique is the mapping of the complex, multidimensional, continual and interpenetrating flow of human activities onto a one-dimensional interval time variable. In addition to the possibility of an extensive application of various quantitative testing and analytical procedures, the universality of this technique and the fact that the continuity of the mapping variable directly requires the comprehension of activities in their totality and interrelation are an asset of the time description of activities. On the other hand, the fact that the multidimensionality of behaviour cannot be fully represented by a single time dimension belongs to its foremost drawbacks.

Behaviour is both potentially and actually polyfunctional: a phenomenally similar activity can fulfil various functions in various contexts, or eventually several functions at a time with a changing mutual priority. Time as a measure of activity is indifferent to its effect, product and experience, as well as to its intensity. The cognitive contribution of the time-budget technique lies primarily in its capability of describing the behaviour of social groups, even though in basic contours only. On the other hand, however, it renders its structure, its interrelations and its conditioned character.

The alternatives of the time-budget technique vary in the extent of the qualities and context of the activities under study, in the character of the target population and in its sampling, in the length and situation of the recording interval, in the way of recording activities, as well as in the approach to processing.

The basic bearer of content, qualitative elements in the research process is the applied classification of activities reflecting the extent of the theoretical mastery of the given problem area, the theoretical starting points, and frequently also the ideological position of the author. The differences in classification systems have their source not only in various conceptions of leisure, participation in the management of society and self-education, but even in various approaches to the basic breakdown of the time fund into work time and non-work time. The developing research into the process of forming the socialist way of life will probably imply the necessity of a further elaboration of classification systems relating to everyday activities.

An ordered chronological record of activities in a selected recording interval contains information concerning the time situation of activities, their duration, the frequency of occurrence of various activities in time and in the population, as well as data on the sequential ordering, succession and sequence of activities. A more effective use of the information potential involved, a more rational application of quantification procedures, the intensification of the other phases of the research process, and, in particular, the application of the time-budget technique as one of the cognitive instruments within the scope of a more broadly conceived complex research represent further steps on the way to a more effective utilization of this technique in scientific-research work.